Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΩΣ ΧΑΡΤΗΣ: ΑΝΑΚΑΛΥΠΤΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Ο πολιτιστικός τουρισμός: λογοτεχνικά πάρκα, μάρκετινγκ περιοχής, στερεότυπα και προκλήσεις

LA LETTERATURA COME MAPPA: ALLA SCOPERTA DELL'ITALIA

Il turismo culturale: parchi letterari, marketing territoriale, stereotipi e sfide (versione in italiano, p.12)

Alberto Cotrona

01.11.2025, Αθήνα / Atene

Η λογοτεχνία ως χάρτης:
Ανακαλύπτοντας την Ιταλία

Το **Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ**
και το
Βιβλιοπωλείο Πατάκη
(Ακαδημίας 65, Αθήνα)
σας προσκαλούν
το **Σάββατο 1η Νοεμβρίου** στις **12:00 μ.**
σε μία εκδήλωση με θέμα
Η Λογοτεχνία ως χάρτης: ανακαλύπτοντας την Ιταλία
Ο πολιτιστικός τουρισμός: λογοτεχνικά πάρκα, μάρκετινγκ περιοχής, στερεότυπα και προκλήσεις

Ομιλητής:
Alberto Cotrona, cultural manager και ιδιοκτήτης της Myth Euromed

Η εκδήλωση θα διεξαχθεί στην ελληνική γλώσσα
Η είσοδος είναι ελεύθερη

Ο πολιτιστικός τουρισμός και τα λογοτεχνικά πάρκα στην Ιταλία αποτελούν σήμερα έναν σημαντικό μοχλό για την προώθηση ενός ποιοτικού, εναλλακτικού και «ήπιου» τουρισμού, που σέβεται τον ρυθμό των τόπων και των ανθρώπων. Στην παρουσίαση θα αναδειχθεί αρχικά η πρόσληψη του μύθου ως στοιχείου που χαρακτηρίζει το τοπίο και την ταυτότητα των περιοχών, δημιουργώντας αφηγήσεις με ιδιαίτερη ελκυστικότητα για τους επισκέπτες. Παράλληλα, θα παρουσιαστούν στρατηγικές μάρκετινγκ περιοχής (territorial marketing), καθώς και καλές πρακτικές από την παλική εμπειρία, όπου τα λογοτεχνικά πάρκα και οι πολιτιστικές διαδρομές έχουν λειτουργήσει ως εργαστήρια βιώσιμης ανάπτυξης. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται όχι μόνο στη διάσταση της περιβαλλοντικής και κοινωνικής βιωσιμότητας, αλλά και στη δυνατότητα οικονομικής ανεξαρτησίας αυτών των πρωτοβουλιών, ώστε να αποτελέσουν πραγματικές εναλλακτικές στον υπερτουρισμό.

REPUBBLICA ELLENICA
Università Nazionale e Capodistriaca di Atene
Dipartimento di Lingua e Letteratura Italiana
FONDATA NEL 1837

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΠΑΤΑΚΗ
Ακαδημίας 65, Αθήνα
Τηλ.: 210 3811850

Εισαγωγή – Ο λογοτεχνικός τουρισμός ως αναζήτηση νοήματος

Θα ήθελα να ξεκινήσω με μια ευχαριστία: προς τον καθηγητή Γιάννη Τσόλκα, και όλο το Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, προς το Βιβλιοπωλείο Πατάκη, που με φιλοξενεί σε αυτή την περίσταση, προς τη κα Δήμητρα Δότση, και προς εσάς, που μοιράζεστε μαζί μου το ενδιαφέρον για εκείνο που – περισσότερο από ένα γνωστικό αντικείμενο ή μια τουριστική πρακτική – αποτελεί μια μορφή βλέμματος: τον λογοτεχνικό τουρισμό.

Ξεκινώ από ένα πρόσφατο και σημαντικό βιβλίο: "IL TURISMO LETTERARIO Casi studio ed esperienze a confronto" *Ο λογοτεχνικός τουρισμός. Μελέτες περίπτωσης και συγκριτικές εμπειρίες*, σε επιμέλεια των Giovanni Capecchi και Roberto Mosena.

Πρόκειται για ένα κείμενο που γεννήθηκε από ένα διεθνές συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Perugia το 2022 και εγκαινιάζει τη σειρά του Κέντρου Λογοτεχνικού Τουρισμού – TULE – της Università per Stranieri di Perugia.

Πίσω από αυτό το έργο δεν υπάρχει μόνο ακαδημαϊκή σκέψη: υπάρχει μια ιδέα για το μέλλον. Η ιδέα ότι η λογοτεχνία δεν είναι πολυτέλεια ή κατάλοιπο, αλλά ένας ζωντανός φακός για να κατανοήσουμε και να αξιοποιήσουμε τους τόπους.

Να γίνουν οι τόποι που περιγράφονται τόποι που αξίζει να γνωρίσουμε, και το ταξίδι στον πραγματικό κόσμο να συνεχίσει εκείνο στον γραπτό λόγο.

Στο τόμο συναντώνται διαφορετικές φωνές: Ιταλικοί μελετητές, γεωγράφοι, μουσειολόγοι, ειδικοί στον τουρισμό.

Μιλάμε για τον Μαντσόνι και τα μουσεία του, τον Κάρντουτσι και τη Μαρρέμμα, την Ορτέζε και τη Νάπολη, τον Προυστ και το Κομπράι, τον Μπρότσκι και τις ευρωπαϊκές πόλεις.

Αναδεικνύεται ένα σύνθετο πλαίσιο, που θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε σε μια απλή αλλά ριζική ερώτηση: τι συμβαίνει όταν η λογοτεχνία συναντά τοθς τόπους;

Και όχι μόνο: τι συμβαίνει στον τόπο όταν γίνεται λογοτεχνία;

Ο λογοτεχνικός τουρισμός, όπως μας θυμίζουν οι Capecchi και Mosena, είναι ένα φαινόμενο ταυτόχρονα πολιτιστικό και οικονομικό, εκπαιδευτικό και συναισθηματικό.

Είναι το σημείο συνάντησης ανάμεσα στη φαντασία και τη γεωγραφία, ανάμεσα στην ατομική εμπειρία και την κατασκευή συλλογικής ταυτότητας.

Γεννιέται από την ανάγκη να διασχίσουμε τα κείμενα, να τα κατοικήσουμε, να αναγνωρίσουμε στα φυσικά τοπία τα ίχνη των εσωτερικών τοπίων.

Αλλά ταυτόχρονα επιβάλλει να αναρωτηθούμε για τις ευθύνες όσων αφηγούνται και όσων προωθούν: γιατί κάθε αφήγηση ενός τόπου είναι επίσης μια επιλογή, ένα φίλτρο, μια μορφή εξουσίας.

Το Κέντρο TULE προσπάθησε να δώσει μορφή σε αυτήν την πολυπλοκότητα: δημιουργώντας ένα δίκτυο ευρωπαίων μελετητών, ξεκινώντας ένα ψηφιακό λεξικό λογοτεχνικού τουρισμού και προωθώντας έναν διαρκή διάλογο μεταξύ πανεπιστημίων, θεσμών, ιδρυμάτων και επαγγελματιών του τουρισμού.

Δεν πρόκειται για ένα κλειστό μουσείο, αλλά για ένα ανοιχτό δίκτυο. Όχι μια αφήγηση προς κατανάλωση, αλλά μια ιστορία που αξίζει να μοιραστεί κανείς.
Με αυτήν την έννοια, ο τόμος δεν είναι απλώς μια συλλογή case studies: είναι ένα σιωπηλό μανιφέστο.
Διεκδικεί την ανάγκη για έναν τουρισμό ικανό να σκέφτεται, να διαβάζει, να κατανοεί.
Έναν αργό, συνειδητό τουρισμό, που δεν αναζητά τον «genius loci» ως φετίχ, αλλά ως συνομιλητή.
Που δεν περιορίζεται να λέει «εδώ πέρασε ένας ποιητής», αλλά ρωτά: τι σημαίνει σήμερα να ακολουθεί κανείς τα βήματά του;
Από εδώ θέλω να ξεκινήσω για να σας προτείνω μια ευρύτερη σκέψη: η λογοτεχνία ως χάρτης, ως οδηγός για το ταξίδι, ως εργαλείο για να ξαναανακαλύψουμε την Ιταλία, και ίσως ένα κομμάτι του εαυτού μας.

Η λογοτεχνία ως χάρτης – από το μύθο στη σύγχρονη εποχή

Κάθε ταξίδι ξεκινά με μια αφήγηση.
Και αν σκεφτούμε τον δυτικό πολιτισμό, η πρώτη μας αφήγηση ταξιδιού είναι ένα έπος: η *Οδύσσεια*.
Ο Όμηρος, στο βάθος, ήταν ο πρώτος γεωγράφος της μεσογειακής φαντασίας.
Δεν σχεδίαζε χάρτες, αλλά ζωγράφιζε συναισθήματα στη θάλασσα: η Ιθάκη ως νοσταλγία, η Τροία ως πληγή, η Ογκυγία ως πειρασμός, και η ίδια η θάλασσα ως έκταση δυνατοτήτων και φόβων.
Σήμερα θα μπορούσαμε να πούμε – με λίγη ειρωνεία, αλλά και θαυμασμό – ότι ο Όμηρος ήταν ο πρώτος ειδικός στο τοπικό μάρκετινγκ.
Δημιούργησε την επιθυμία για ταξίδι, την περιέργεια για το αλλού, την υπόσχεση ότι πίσω από κάθε νησί υπάρχει μια ιστορία.
Μετέτρεψε τη Μεσόγειο σε κατάλογο εμπειριών και συμβολικών τόπων: ένα πρωτότυπο λογοτεχνικού τουρισμού ante litteram.
Μετά από αυτόν, ο Ηρόδοτος έκανε ένα επιπλέον βήμα: συνέδεσε το πραγματικό ταξίδι με την πολιτιστική έρευνα.
Η *περιήγησή* του δεν είναι απλή καταγραφή, αλλά μορφή γνώσης.
Και σε αυτό, όπως υπαινίχθηκε ο Ryszard Kapuściński, ο Ηρόδοτος είναι ο πατέρας του σύγχρονου ρεπορτάζ: ο άνθρωπος που φεύγει όχι για να επιβεβαιώσει τις ιδέες του, αλλά για να ακούσει τις ιστορίες των άλλων.
Από τον Όμηρο έως τον Kapuściński, από το μύθο στην καταγραφή, η λογοτεχνία ταξιδιού είχε πάντα αυτή τη λειτουργία: να αμφισβητεί τα σύνορα, να ξεσκεπάζει τα στερεότυπα, να αποκαλύπτει ότι ο κόσμος είναι μεγαλύτερος και πιο σύνθετος από τους χάρτες μας.
Γι' αυτό σήμερα, όταν μιλάμε για λογοτεχνικό τουρισμό, πρέπει να θυμόμαστε ότι η λογοτεχνία δεν μας δίνει μόνο διευθύνσεις: μας μαθαίνει να διαβάζουμε.
Να διαβάζουμε τα τοπία, τους ανθρώπους, τις σιωπές.

Και μας προειδοποιεί για τον κίνδυνο να μειώσουμε τη γεωγραφία σε σκηνικό, να συγχέουμε την αυθεντικότητα με το εφέ.

Η Ιταλία ως κείμενο – και η πρόκληση του τοπικού μάρκετινγκ

Η Ιταλία, από αυτή την άποψη, είναι ένα εξαιρετικό αλλά ευάλωτο εργαστήριο.
Είναι από τις πιο λογοτεχνικές χώρες του κόσμου, αλλά και από τις πιο εκτεθειμένες στον κίνδυνο της ρητορικής.
Κάθε τόπος της έχει ήδη αφηγηθεί: από τα γράμματα του Goethe στους *Promessi Sposi*, από τον D'Annunzio στον Pavese, από την Elsa Morante στον Camilleri.
Και γι' αυτό κάθε φορά που προσπαθούμε να τον προωθήσουμε, κινδυνεύουμε να επαναλάβουμε τον εαυτό μας.
Ο λογοτεχνικός τουρισμός, όταν γίνεται μάρκετινγκ, μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε άσκηση νοσταλγίας ή στερεοτύπου.
Ο ταξιδιώτης αναζητά «την Ιταλία που δεν υπάρχει πια»: το ακίνητο χωριό, το ανέγγιχτο τοπίο, τη μαγειρική της γιαγιάς, τον τεχνίτη με λευκό πουκάμισο που χαμογελά στο εργαστήρι.
Αλλά αυτή η Ιταλία, συχνά, είναι σενάριο.
Και τότε το ερώτημα είναι: πώς μπορεί κανείς να προωθήσει έναν τόπο χωρίς να το προδώσει;
Εδώ η λογοτεχνία ξαναγίνεται χάρτης: όχι φυλλάδιο, αλλά άτλας των συναισθημάτων.
Μας δείχνει τις ρωγμές, τις αντιφάσεις, τις δυσαρμονικές φωνές.
Η λογοτεχνία σώζει τους τόπους από το να γίνουν κλισέ: αφηγούμενη την αλήθεια τους, ακόμη και την άβολη.

Τα Λογοτεχνικά Πάρκα και γεωγραφία των λέξεων

Κι αν μέχρι τώρα έχουμε μιλήσει για τη λογοτεχνία ως χάρτη, ως οδηγό και ως μαρτυρία των τόπων, αξίζει να σταθούμε σε ένα παράδειγμα όπου αυτή η ιδέα παίρνει κυριολεκτικά μορφή στο ιταλικό τοπίο.
Δίπλα στα πιο γνωστά και προβεβλημένα παραδείγματα πολιτιστικού τουρισμού, υπάρχει στην Ιταλία ένα πιο σιωπηλό αλλά εξαιρετικά σημαντικό δίκτυο: εκείνο των Λογοτεχνικών Πάρκων.
Γεννημένα από μια έμπνευση του Stanislao Nievo, απογόνου του Ippolito Nievo, τα πάρκα αυτά αποτελούν έναν συγκεκριμένο και ουσιαστικό τρόπο άσκησης του λογοτεχνικού τουρισμού, υφαίνοντας μαζί τοπίο, μνήμη και συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων. Είναι τόποι όπου η λογοτεχνία μετατρέπεται σε ζωντανή εμπειρία: όχι μόνο για ανάγνωση, αλλά για περπάτημα, ακρόαση, κατοίκηση.
Τα Λογοτεχνικά Πάρκα είναι περιοχές που χαρακτηρίζονται από διαφορετικούς συνδυασμούς φυσικών και ανθρώπινων στοιχείων, τα οποία αποτυπώνουν την εξέλιξη των τοπικών κοινοτήτων μέσα από τη λογοτεχνία.

Τα σκηνικά των μυθιστορημάτων, των διηγημάτων, των νουβελών ή των ποιημάτων – είτε πρόκειται για σπίτια, ερείπια, ιστορικά κέντρα, ύπαιθρο ή προάστια – αποτελούν λογοτεχνικά προπύργια, που μετατρέπονται σε πηγή γνώσης για τοπία και περιβάλλοντα.
Αυτά συνιστούν μια ιδιαίτερη κληρονομιά και μαρτυρία των φυσικών, ιστορικών και πολιτιστικών αξιών των τοπικών κοινοτήτων, αξιών που πρέπει να προστατεύονται, να διατηρούνται και να αναζωογονούνται.
Όπως έγραφε ο ίδιος ο Stanislao Nievo: “Τα Λογοτεχνικά Πάρκα αναλαμβάνουν τον ρόλο της λογοτεχνικής προστασίας των τόπων που έγιναν αθάνατοι μέσα από διάσημους στίχους και περιγραφές, αλλά κινδυνεύουν να σβηστούν από τη μνήμη. Αυτή η προστασία εκφράζεται μέσα από τη δημιουργία διαδρομών που χαράσσονται σε περιοχές σημαδεμένες από τη φυσική ή ερμηνευτική παρουσία των συγγραφέων. Πρόκειται για μια μοναδική εμπειρία που επιτρέπει στον επισκέπτη να ξαναζήσει τις εντυπώσεις και τα συναισθήματα που βίωσε ο συγγραφέας και αποτύπωσε στα έργα του.”
Πρόκειται, λοιπόν, για μια πρωτοβουλία που συνδέει τη λογοτεχνία με τη βιωμένη εμπειρία, τη γνώση με τη συμμετοχή, τη μνήμη με την επανερμηνεία του τόπου.
Σήμερα το δίκτυο των Ιταλικών Λογοτεχνικών Πάρκων, που αναγνωρίζεται και προωθείται από το Ίδρυμα Ippolito Nievo, αριθμεί περισσότερους από σαράντα χώρους διάσπαρτους σε ολόκληρη τη χώρα: από τις Άλπεις μέχρι τη Σικελία, από τα ορεινά χωριά των Απεννίνων μέχρι τα μικρά νησιά. Κάθε πάρκο είναι αφιερωμένο σε έναν συγγραφέα, σε ένα έργο ή σε μια συλλογική αφηγηματική κληρονομιά.
Ανάμεσα στα πιο γνωστά είναι το Λογοτεχνικό Πάρκο Φραντσέσκο Πετράρκα και των Λόφων Ευγκανέι, που διαφυλάσσει τους τόπους όπου ο ποιητής πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του και έγραψε ορισμένα από τα πιο στοχαστικά έργα του·
το Λογοτεχνικό Πάρκο Ευγένιου Μοντάλε στις Τσίνκουε Τέρρε, που αναπαράγει τα τραχιά και φωτεινά τοπία της ποίησής του·
το Λογοτεχνικό Πάρκο Γκαμπριέλε Ντ’Αννούντσιο στη λίμνη Γκάρντα, που συνδυάζει λογοτεχνία και αρχιτεκτονική στο Βιτοριάλε·
το Λογοτεχνικό Πάρκο Κάρλο Λέβι στο Αλιάνο, όπου ο *Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι* γίνεται κλειδί ανάγνωσης του ιταλικού Νότου·
και ακόμη τα πάρκα αφιερωμένα στους Τζοβάνι Βέργκα, Τζουζέππε Τζοακίνο Μπέλλι, Γκρατσία Ντελέντα, Πιερ Πάολο Παζολίνι, Τσέζαρε Παβέζε, Έλσα Μοράντε, Τομμαζο Καμπανέλλα και πολλούς άλλους
Ανάμεσα στα πιο ενδιαφέροντα παραδείγματα αυτής της ιταλικής εμπειρίας αξίζει να σταθούμε στο Λογοτεχνικό Πάρκο του Οβίδιου, στη Σουλμόνα, στην καρδιά της Αμπρούτσο.
Πρόκειται για έναν τόπο που συνδέει τη φιγούρα του λατίνου ποιητή Πόπλιου Οβίδιου Νάσωνος με το φυσικό και πολιτιστικό τοπίο που τον γέννησε.

Η Σουλμόνα, «πατρίδα των ψυχρών νερών» όπως την αποκαλεί ο ίδιος στα *Fasti*, γίνεται εδώ ένα ζωντανό εργαστήριο μνήμης και φαντασίας.
Το Πάρκο δεν είναι ένα απλό μνημείο αφιερωμένο στον ποιητή· είναι ένας τρόπος να ξαναδιαβαστεί το τοπίο μέσα από τη λογοτεχνία.
Οι διαδρομές που περιλαμβάνει — μέσα από το ιστορικό κέντρο της Σουλμόνα και τη Κοιλάδα Πελίγκα — συνδέουν θέματα οβιδιανά όπως το νερό, η εξορία, η μεταμόρφωση, με τις μορφές και τις εμπειρίες του σύγχρονου τόπου.
Μία από τις πιο χαρακτηριστικές διαδρομές φέρει τον τίτλο *«Gelidis uberrimus undis – Η Σουλμόνα και το νερό, από τον Οβίδιο έως σήμερα»*: ένας περίπατος όπου η ποίηση συναντά την υδρογεωγραφία, και οι στίχοι του Οβίδιου αντηχούν ανάμεσα στα ρυάκια και τα συντριβάνια της πόλης.
Το Πάρκο φιλοξενεί εκδηλώσεις, αναγνώσεις, εκπαιδευτικές δραστηριότητες και διαδραστικά μονοπάτια, ενώ προβλέπεται και η δημιουργία ενός Μουσείου Οβίδιου, που θα συνδέει τον αρχαίο ποιητή με τις νέες τεχνολογίες αφήγησης. Το Λογοτεχνικό Πάρκο του Οβίδιου είναι, με λίγα λόγια, ένα παράδειγμα πώς η ποίηση μπορεί να επανενεργοποιήσει έναν τόπο:
να μετατρέψει το φυσικό τοπίο σε πολιτισμικό τοπίο, και τη μνήμη σε παρουσία.
Αυτά τα εγχειρήματα, που γεννιούνται συχνά από την τοπική κοινωνία και υποστηρίζονται από δήμους, σχολεία και πολιτιστικούς συλλόγους, αποτελούν ένα υποδειγματικό μοντέλο εκπαίδευσης μέσα από το τοπίο: φέρνουν σε διάλογο τη λογοτεχνική κληρονομιά με τις σύγχρονες μορφές βιώσιμου τουρισμού.
Η επίσκεψη σε ένα Λογοτεχνικό Πάρκο δεν σημαίνει απλώς να «δει» κανείς έναν τόπο συγγραφέα, αλλά να εισέλθει σε ένα αφηγηματικό οικοσύστημα όπου το κείμενο και το τοπίο αντικατοπτρίζονται μεταξύ τους.
Είναι ένας τρόπος να μετατραπεί η ανάγνωση σε πορεία, και η πορεία σε γνώση.

Ο Μπρότσκι και η Βενετία – η ομορφιά που αντιστέκεται και πονά

Ως μισός Βενετός, δεν μπορώ να μην μιλήσω για τη Βενετία.
Μια πόλη που εδώ και αιώνες είναι το σημείο συνάντησης πραγματικότητας και μύθου, τουρισμού και λογοτεχνίας.
Λίγοι τόποι στον κόσμο έχουν αφηγηθεί τόσο πολύ – και έχουν καταναλωθεί εξίσου.
Και ίσως κανείς σαν τον Iosif Brodskij να μην κατάφερε να συλλάβει το παράδοξο της: η πόλη που μαγεύει και ταυτόχρονα διαλύεται.
Στο βιβλίο του *Fondamenta degli incurabili*, ο Brodskij περιγράφει μια Βενετία εκτός εποχής, βυθισμένη στη σιωπή του χειμώνα.
Μακριά από τους τουρίστες και τις καρτ ποστάλ με γόνδολες.
Μια πόλη που γίνεται μεταφορά της ανθρώπινης κατάστασης: η ομορφιά που γνωρίζει ότι είναι θνητή, και γι' αυτό ακόμα πιο συγκλονιστική.

Σήμερα η Βενετία είναι σύμβολο υπερτουρισμού, του κινδύνου να εξαφανιστεί κάτω από το βάρος της επιτυχίας της.
Αλλά γι' αυτό, η ανάγνωση της – με τα μάτια του Brodskij, του Ruskin, του Mann – είναι πράξη αντίστασης.
Είναι τρόπος να θυμηθούμε ότι η πόλη δεν είναι προϊόν, αλλά ζωντανή παρουσία.

Ο λογοτεχνικός τουρισμός, αν γίνει σωστά, μπορεί να της χαρίσει ξανά αξιοπρέπεια: να μας ξαναδείξει τις σιωπές, τα άδεια σοκάκια, τη φωνή του νερού κάτω από τις πέτρες.
Μπορεί να μας μάθει να κοιτάμε ξανά, χωρίς βιασύνη.

Η Καλαβρία και ο Νότος – οι χαμένοι χάρτες

Και αν η Βενετία είναι παράδειγμα υπερπληρότητας, η Καλαβρία είναι παράδειγμα υπερκενότητας.
Το λέω και ως μισός Καλαβρέζος, με αίσθηση ταυτόχρονα συγγένειας και επείγοντος.
Η Καλαβρία, στη ιταλική λογοτεχνία, ήταν συχνά γη περιθωρίου: σκηνικό μετανάστευσης, φτώχειας, καθυστέρησης.
Από τη *Lettera ai Calabresi* του Corrado Alvaro έως τα μυθιστορήματα των Strati και Repaci, η φαντασία κυριεύτηκε από μίγμα μοιρολατρίας και μελαγχολίας.
Κι όμως, αυτή είναι μια περιοχή εκπληκτικής ομορφιάς, με χιλιάδες χρόνια ιστορίας, με αρχαίες πολιτισμικές στρώσεις.
Αξίζει να σημείωσουμε ότι, πέρα από τον Όμηρο (όπου εκεί τοποθετήται η Σκύλλα), στο νοτιότερο μέρος της Καλαβρίας υπάρχουνε γραφικά και παντπάλαια Ελληνόφωνα χωριά. Σχεδόν κανείς δεν την επισκέπτεται, και όταν το κάνει, συχνά αναζητά το εξωτικό μέσα στα εθνικά όρια. Είναι μορφή «αρνητικού λογοτεχνικού τουρισμού»: ταξιδεύει κανείς για να επιβεβαιώσει τα στερεότυπα και ενδεχόμενους κινδύνους.
Γι' αυτό η πρόκληση είναι να δημιουργηθούν νέες αφηγήσεις, νέοι χάρτες.
Να ξαναδιηγηθούμε την Καλαβρία όχι μόνο ως τόπο απώλειας, αλλά ως εργαστήριο μέλλοντος.
Η λογοτεχνία μπορεί να το κάνει, αν απελευθερωθεί από τον μύθο της περιθωριακότητας και να γίνει η φωνή ενός τόπου που μεταμορφώνεται.
Ένας αυθεντικός λογοτεχνικός τουρισμός εδώ δεν θα έπρεπε να αναζητά μνημεία ή παραπομπές, αλλά σχέσεις – τη λέξη ως γέφυρα, όχι ως ετικέτα.

Η περίπτωση Μονταλμπάνο – ανάμεσα σε ιδιοφυΐα και στερεότυπο

Στη Σικελία, αντίθετα, η λογοτεχνία έγινε βιομηχανία.
Ο επιθεωρητής Μονταλμπάνο, δημιούργημα του Andrea Camilleri, μετέτρεψε ανώνυμους τόπους σε διεθνείς προορισμούς: Σίκλι, Πούντα Σεκκά, Ραγκούζα Ίμπλα.
Ένα οικονομικό και μιντιακό boom, βεβαίως.

Αλλά και ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτιστικής αμφισημίας: ο λογοτεχνικός τουρισμός που γίνεται μάρκετινγκ, και το μάρκετινγκ που τελικά καταναλώνει τη λογοτεχνία.
Αφενός, ο Camilleri δημιούργησε έναν συνεκτικό, ειρωνικό, ζωντανό αφηγηματικό κόσμο.
Αφετέρου, η φιγούρα του «αυθεντικού Σικελού» που προκύπτει – ανάμεσα σε ευστροφία και μοιρολατρία, ιδιοφυΐα και καχυποψία – κινδυνεύει να γίνει ένα ακόμα μεσογειακό στερεότυπο: ο άνθρωπος που αντιστέκεται στη μοντέρνα εποχή, που ζει με αρχαίες χειρονομίες, που αντιστέκεται περισσότερο παρά δρα.
Είναι ένα ισχυρό αλλά επικίνδυνο αρχέτυπο: γιατί μειώνει την πολιτιστική πολυπλοκότητα σε λαογραφία.
Ο λογοτεχνικός τουρισμός εδώ βαδίζει σε λεπτό σχοινί: ανάμεσα στην ανάδειξη και την καρικατούρα.
Ανάμεσα στην υπερηφάνεια και τη σκηνοθεσία.
Και το έργο όσων μελετούν ή προωθούν αυτά τα φαινόμενα είναι ακριβώς αυτό: να κατανοήσουν πού τελειώνει η αφήγηση και πού αρχίζει η αναπαράσταση.

Τόποι, μύθοι και βλέμματα – από την αφήγηση στο συλλογικό φαντασιακό

Η σχέση ανάμεσα στη λογοτεχνία, τον μύθο και τον τόπο είναι σίγουρα πολύπλοκη
Σκεφτόμαστε, για παράδειγμα, το *Όμηρος και Ντάλλας* , της Florence Dupont, που εξετάζει πώς η αφήγηση – από τις επικές απαρχές έως τα προϊόντα της μαζικής κουλτούρας – οικοδομεί ένα κοινό χωρικό φαντασιακό, όπου ο τόπος γίνεται πρωταγωνιστής όσο και ο ήρωας.
Ή το *Né de la Terre* της Nicole Loraux, το οποίο επικεντρώνεται πάνω στην έννοια της «αυτοχθονίας», στον τρόπο με τον οποίο οι κοινότητες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως γεννημένο από μια γη και, ταυτόχρονα, διαρκώς απειλούμενο από το αλλού.
Και ακόμη το *θρυμματισμένος καθρέφτης*, του Pierre Vidal Naquet, που μας θυμίζει πως κάθε μύθος, κάθε αφήγηση του τόπου, είναι ένα μερικό και θραυσματικό είδωλο, όπου η ταυτότητα οικοδομείται μέσα από αδιάκοπες επανεγγραφές.
Αυτές οι στοχαστικές προσεγγίσεις μας βοηθούν να κατανοήσουμε γιατί οι τόποι εξακολουθούν να ασκούν μια τόσο ισχυρή συμβολική έλξη στα διάφορα στρώματα της κοινωνίας.
Η Τοσκάνη, για παράδειγμα, μπορεί να είναι – για το καλλιεργημένο φαντασιακό – η γη του Δάντη και της Αναγέννησης, αλλά για πολλούς ξένους επισκέπτες είναι επίσης το τοπίο του *Under the Tuscan Sun*, ένα όνειρο απλότητας και προσωπικής αναγέννησης.
Κατά τον ίδιο τρόπο, η Νάπολη είναι ταυτόχρονα η τραγική και οραματική πόλη του *Η Σάρκα* του Curzio Malaparte, και η καθημερινότητα της *Η Υπέροχη Φίλη μου* της Elena Ferrante· είναι και η ποιητική, μελαγχολική Νάπολη του Paolo Sorrentino, που απλώνει το βλέμμα του σε μια ολόκληρη Ιταλία, αιωρούμενο ανάμεσα στην τέχνη και στο στερεότυπο. Είναι και η αιματηρή πόλη του Saviano.

Επιστρέφοντας στον Νότο, η Καλαβρία βρίσκει στη φωνή του Vito Teti – και ειδικά στο βιβλίο του *Il senso dei luoghi* – μία από τις πιο διεισδυτικές και συγκινητικές στοχαστικές προσεγγίσεις πάνω στη σχέση ανάμεσα στη μνήμη, την εγκατάλειψη και την αίσθηση του ανήκειν.
Για τον Teti, το να κατοικεί κανείς έναν τόπο σημαίνει να αποδέχεται την ευθραυστότητά του, να αναγνωρίζει ότι κάθε τόπος είναι ένας ζωντανός οργανισμός που ζητά ακρόαση και ευθύνη.
Και έτσι, η λογοτεχνία δεν περιγράφει απλώς τον χώρο· τον γεννά, τον ανακρίνει, τον σώζει από τη σιωπή.

Συμπέρασμα – Λογοτεχνία ως εκπαίδευση του βλέμματος

Ξεκινήσαμε από τον Όμηρο και φτάσαμε στον Camilleri: τρεις χιλιάδες χρόνια ταξιδιών, πραγματικών και φανταστικών.
Αλλά στο βάθος, το νόημα δεν άλλαξε.
Η λογοτεχνία συνεχίζει να μας προσφέρει χάρτες όχι για να προσανατολιζόμαστε, αλλά για να χαθούμε καλύτερα.
Για να μας θυμίζει ότι κάθε τόπος είναι περισσότερο από ένα σημείο σε έναν χάρτη: είναι μια σχέση, μια μνήμη, μια γλώσσα.
Ο λογοτεχνικός τουρισμός, αν θέλει να είναι κάτι περισσότερο από μια ετικέτα, πρέπει να γίνει εκπαίδευση του βλέμματος.
Μια πρόσκληση να διαβάζουμε τους τόπους όπως διαβάζουμε τα κείμενα: με βραδύτητα, με σεβασμό, με περιέργεια.
Να κατανοήσουμε πως πίσω από κάθε «προορισμό» υπάρχει μια μεταφορά, και πως κάθε ταξίδι είναι και μια επιστροφή, όπως για τον Οδυσσέα.
Σε μια εποχή όπου μπορούμε να φωτογραφίσουμε τα πάντα, αλλά δύσκολα μπορούμε πραγματικά να δούμε, η λογοτεχνία μάς διδάσκει ακόμη να βλέπουμε.
Κι αν, σήμερα, η λογοτεχνία μάς βοηθά να ξαναδιαβάσουμε τους τόπους, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι η ίδια ανάγκη να δούμε, να αφηγηθούμε και να μοιραστούμε τους χώρους γύρω μας περνά πια και μέσα από άλλες γλώσσες: εκείνες των social media.
Η ιδέα ενός αφηγηματικού μοντέλου που μάς ωθεί να βλέπουμε και να ερμηνεύουμε τους τόπους βρίσκει σήμερα αντανάκλαση στα ψηφιακά περιβάλλοντα. Όπως και στη λογοτεχνία, έτσι και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης υπάρχουν διαφορετικά γούστα, διαφορετικές προσεγγίσεις, διαφορετικά «είδη» αφήγησης.
Η Ιταλία, από την πλευρά της, γνωρίζει σήμερα, σε όρους *engagement*, *metrics* και *sentiment* του προορισμού, φαινόμενα εξαιρετικά ενδιαφέροντα:
το παράδειγμα της Νάπολης και της λαϊκής της ζωντάνιας· ή ακόμη το φαινόμενο μερικών προφίλ Instagram σαν Vita Lenta και ItalySegreta, που αφηγούνται ένα άλλο είδος στερεοτύπου — αλλά, όπως κάθε στερεότυπο, παραμένει κι αυτό ένας τρόπος να βλέπουμε, να ονειρευόμαστε, να αναπαριστούμε.

Πρόκειται, τελικά, για οπτικές αφηγήσεις που μετακινούν ανθρώπους, δημιουργούν ρεύματα, τροφοδοτούν μορφές τουριστικής οικονομίας. Το βλέμμα και ο τρόπος να το απαθανατίζουμε εξελίσσονται· το ένστικτο του ταξιδιού, όμως, μένει ίδιο — η ανάγκη να *δει* κανείς και να *ξαναδεί* τον κόσμο μέσα από τα μάτια των άλλων.
Να βλέπουμε τις πόλεις πέρα από τα λογότυπά τους,
τα τοπία πέρα από τα trend σε Instagram και TikTok,
τους ανθρώπους πέρα από τα στερεότυπα.
Και ίσως, τελικά, αυτός να είναι ο υψηλότερος σκοπός του λογοτεχνικού τουρισμού:
όχι απλά να οδηγεί τους αναγνώστες στους τόπους των βιβλίων,
Αλλά να κάνει τα βιβλία κομμάτι μίας απτής, ατομικής όσο και συλλογικής, μνήμης

Ευχαριστώ

La letteratura come mappa: alla scoperta dell'Italia

Il turismo culturale: parchi letterari, marketing territoriale, stereotipi e sfide

Introduzione – Il turismo letterario come ricerca di senso

Vorrei iniziare con un ringraziamento: al professor Giannis Tsolkas e a tutto il Dipartimento di Lingua e Letteratura Italiana dell'Università di Atene, alla Libreria Patakis che mi ospita in questa occasione, alla dott.ssa Dimitra Dotsi e a voi, che condividete con me l'interesse per ciò che – più che un campo di studio o una pratica turistica – rappresenta una forma di sguardo: il turismo letterario.

Prendo le mosse da un libro recente e importante: *Il turismo letterario. Casi di studio ed esperienze a confronto*, a cura di Giovanni Capecchi e Roberto Mosena.

È un testo nato da un convegno internazionale tenutosi a Perugia nel 2022, che inaugura la collana del Centro per il Turismo Letterario – TULE – dell'Università per Stranieri di Perugia.

Dietro quest'opera non c'è solo riflessione accademica: c'è un'idea di futuro.

L'idea che la letteratura non sia un lusso o un residuo, ma una lente viva per comprendere e valorizzare i luoghi.

Che i luoghi narrati diventino luoghi da conoscere, e che il viaggio nel mondo reale possa proseguire quello nella parola scritta.

Nel volume si incontrano voci diverse: studiosi italiani, geografi, museologi, esperti di turismo.

Si parla di Manzoni e dei suoi musei, di Carducci e della Maremma, di Ortese e Napoli, di Proust e Combray, di Brodskij e delle città europee.

Ne emerge un quadro complesso, che potremmo riassumere in una domanda semplice ma radicale: cosa accade quando la letteratura incontra i luoghi?

E, ancora: cosa accade al luogo quando diventa letteratura?

Il turismo letterario, come ricordano Capecchi e Mosena, è un fenomeno insieme culturale ed economico, educativo ed emotivo. È il punto d'incontro tra immaginazione e geografia, tra esperienza individuale e costruzione di identità collettiva. Nasce dal bisogno di attraversare i testi, di abitarli, di riconoscere nei paesaggi fisici le tracce di quelli interiori. Ma al tempo stesso impone di interrogarsi sulle responsabilità di chi racconta e di chi promuove: perché ogni racconto di un luogo è anche una scelta, un filtro, una forma di potere. Il Centro TULE ha cercato di dare forma a questa complessità: creando una rete di studiosi europei, avviando un dizionario digitale del turismo letterario e promuovendo un dialogo costante tra università, istituzioni, enti e professionisti del turismo.

Non un museo chiuso, ma una rete aperta. Non un racconto da consumare, ma una storia da condividere. In questo senso, il volume non è solo una raccolta di *case study*: è un manifesto silenzioso. Rivendica la necessità di un turismo capace di pensare, di leggere, di comprendere. Un turismo lento, consapevole, che non cerchi il genius loci come feticcio, ma come interlocutore. Che non si limiti a dire "qui passò un poeta", ma si chieda: che cosa significa oggi seguirne le orme?

Da qui vorrei partire per proporvi una riflessione più ampia:
la letteratura come mappa, come guida al viaggio, come strumento per riscoprire l'Italia – e forse anche una parte di noi stessi.

La letteratura come mappa – dal mito all'età contemporanea

Ogni viaggio comincia con un racconto.
E se pensiamo alla cultura occidentale, il primo nostro racconto di viaggio è un'epopea: l'Odissea.
Omero, in fondo, fu il primo geografo dell'immaginario mediterraneo.
Non tracciava mappe, ma dipingeva emozioni sul mare: Itaca come nostalgia, Troia come ferita, Ogigia come tentazione, e il mare stesso come spazio di possibilità e di timori.
Si potrebbe dire – con un po' d'ironia ma anche con ammirazione – che Omero fu il primo esperto di marketing territoriale.
Creò il desiderio di viaggio, la curiosità per l'altrove, la promessa che dietro ogni isola si nasconda una storia.
Dopo di lui, Erodoto fece un passo ulteriore: legò il viaggio reale alla ricerca culturale.
La sua esplorazione non è semplice cronaca, ma forma di conoscenza.
Come suggerì Ryszard Kapuściński, Erodoto è il padre del reportage moderno: colui che parte non per confermare le proprie idee, ma per ascoltare le storie degli altri.
Da Omero a Kapuściński, dal mito alla testimonianza, la letteratura di viaggio ha sempre avuto questa funzione: mettere in discussione i confini, smascherare gli stereotipi, rivelare che il mondo è più vasto e complesso delle nostre mappe.
Ecco perché oggi, parlando di turismo letterario, dobbiamo ricordare che la letteratura non ci dà solo indicazioni: ci insegna a leggere.
A leggere i paesaggi, le persone, i silenzi.
E ci mette in guardia dal rischio di ridurre la geografia a scenografia, di confondere l'autenticità con l'effetto.

L'Italia come testo e la sfida del marketing territoriale

L'Italia, da questo punto di vista, è un laboratorio straordinario ma fragile.

È uno dei paesi più letterari del mondo, ma anche uno dei più esposti al rischio della retorica.
Ogni suo luogo è già stato raccontato: dalle lettere di Goethe ai Promessi sposi, da D'Annunzio a Pavese, da Elsa Morante a Camilleri.
E proprio per questo, ogni volta che cerchiamo di promuoverlo, rischiamo di ripeterci.

Il turismo letterario, quando diventa marketing, può facilmente trasformarsi in esercizio di nostalgia o di stereotipo.
Il viaggiatore cerca "l'Italia che non c'è più": il borgo immobile, il paesaggio intatto, la cucina della nonna, l'artigiano col sorriso e la camicia bianca.
Ma spesso questa Italia è solo scenografia.
E allora la domanda diventa: come si può promuovere un luogo senza tradirlo?
Qui la letteratura torna a essere mappa: non dépliant, ma atlante di emozioni.
Ci mostra le crepe, le contraddizioni, le voci dissonanti.
La letteratura salva i luoghi dal diventare cliché, raccontandone la verità – anche quella scomoda.

I Parchi Letterari e la geografia delle parole

E se finora abbiamo parlato della letteratura come mappa, come guida e come testimonianza dei luoghi, vale la pena soffermarsi su un esempio in cui questa idea prende forma concreta nel paesaggio italiano.
Accanto agli esempi più noti e pubblicizzati di turismo culturale, in Italia esiste una rete più silenziosa ma di straordinaria importanza: quella dei Parchi Letterari.
Nati da un'intuizione di Stanislao Nievo, discendente di Ippolito Nievo, i Parchi Letterari rappresentano una modalità tangibile e profonda di praticare il turismo letterario, intrecciando paesaggio, memoria e partecipazione delle comunità locali.
Sono luoghi in cui la letteratura si trasforma in esperienza viva: non solo da leggere, ma da percorrere, ascoltare, abitare.
I Parchi Letterari sono aree definite da un insieme di elementi naturali e umani che riflettono l'evoluzione delle comunità attraverso la letteratura.
Gli scenari dei romanzi, dei racconti, delle novelle o delle poesie – siano essi case, rovine, centri storici, campagne o periferie – diventano presidi letterari, fonti di conoscenza dei paesaggi e dell'ambiente.
Essi costituiscono un patrimonio particolare e una testimonianza dei valori naturali, storici e culturali delle comunità locali, valori che devono essere tutelati, conservati e rigenerati.
Come scriveva lo stesso Stanislao Nievo:
"I Parchi Letterari assumono il compito di proteggere quei luoghi che la letteratura ha reso immortali attraverso versi e descrizioni celebri, ma che rischiano di essere cancellati dalla

memoria. Questa tutela si esprime attraverso la creazione di percorsi tracciati in territori segnati dalla presenza fisica o interpretativa degli autori. È un'esperienza unica che permette al visitatore di rivivere le impressioni e le emozioni che l'autore provò e fissò nelle sue opere".

Si tratta dunque di un'iniziativa che unisce letteratura ed esperienza vissuta, conoscenza e partecipazione, memoria e reinterpretazione del territorio.
Oggi la rete dei Parchi Letterari Italiani, riconosciuta e promossa dalla Fondazione Ippolito Nievo, conta più di quaranta luoghi disseminati in tutto il Paese: dalle Alpi alla Sicilia, dai borghi appenninici alle piccole isole.
Ogni parco è dedicato a un autore, a un'opera o a un patrimonio narrativo collettivo.

Tra i più noti troviamo:
il Parco Letterario Francesco Petrarca e dei Colli Euganei, che conserva i luoghi dove il poeta trascorse gli ultimi anni della sua vita e scrisse alcune delle sue opere più meditate;
il Parco Letterario Eugenio Montale alle Cinque Terre, che riproduce i paesaggi aspri e luminosi della sua poesia;
il Parco Letterario Gabriele D'Annunzio sul lago di Garda, che unisce letteratura e architettura nel Vittoriale;
il Parco Letterario Carlo Levi ad Aliano, dove Cristo si è fermato a Eboli diventa chiave di lettura del Mezzogiorno d'Italia;
e ancora, i parchi dedicati a Giovanni Verga, Giuseppe Gioachino Belli, Grazia Deledda, Pier Paolo Pasolini, Cesare Pavese, Elsa Morante, Tommaso Campanella e molti altri.

Tra i casi più interessanti di questa esperienza italiana merita attenzione il Parco Letterario di Ovidio, a Sulmona, nel cuore dell'Abruzzo. È un luogo che mette in relazione la figura del poeta latino Publio Ovidio Nasone con il paesaggio naturale e culturale che lo generò.
Sulmona, "patria delle acque fredde", come egli stesso la chiama nei Fasti, diventa qui un laboratorio vivente di memoria e immaginazione. Il Parco non è un semplice monumento dedicato al poeta, ma un modo per rileggere il paesaggio attraverso la letteratura.
I percorsi che lo compongono – tra il centro storico di Sulmona e la Valle Peligna – uniscono temi ovidiani come l'acqua, l'esilio, la metamorfosi alle forme e alle esperienze del territorio contemporaneo. Uno degli itinerari più emblematici porta il titolo Gelidis uberrimus undis – Sulmona e l'acqua, da Ovidio a oggi: una passeggiata in cui la poesia incontra l'idrogeografia, e i versi di Ovidio risuonano tra ruscelli e fontane della città. Il Parco ospita eventi, letture, attività didattiche e percorsi interattivi; è prevista anche la creazione di un Museo di Ovidio, che colleghi il poeta antico alle nuove tecnologie narrative. In sintesi, il Parco Letterario di Ovidio è un esempio di

come la poesia possa riattivare un luogo, trasformando il paesaggio naturale in paesaggio culturale e la memoria in presenza.
Queste iniziative, spesso nate dal basso e sostenute da comuni, scuole e associazioni culturali, rappresentano un modello esemplare di educazione attraverso il paesaggio: mettono in dialogo il patrimonio letterario con le forme contemporanee di turismo sostenibile.
Visitare un Parco Letterario non significa semplicemente “vedere” un luogo d’autore, ma entrare in un ecosistema narrativo dove testo e territorio si rispecchiano a vicenda.
È un modo per trasformare la lettura in cammino, e il cammino in conoscenza.

Brodskij e Venezia – la bellezza che resiste e che ferisce

In quanto mezzo veneziano, non posso non parlare di Venezia.
Una città che da secoli è punto di incontro tra realtà e mito, tra turismo e letteratura.
Pochi luoghi al mondo sono stati tanto raccontati – e, allo stesso tempo, tanto consumati.
E forse nessuno, come Iosif Brodskij, è riuscito a coglierne il paradosso: la città che incanta e, nello stesso tempo, si dissolve.
Nel suo libro Fondamenta degli incurabili, Brodskij descrive una Venezia fuori stagione, immersa nel silenzio dell’inverno.
Lontana dai turisti e dalle cartoline con le gondole. Una città che diventa metafora della condizione umana: la bellezza che sa di essere mortale, e per questo ancora più sconvolgente.
Oggi Venezia è simbolo dell’overtourism, del rischio di scomparire sotto il peso stesso del proprio successo. E proprio per questo, leggerla – con gli occhi di Brodskij, di Ruskin, di Thomas Mann – è un atto di resistenza.
Un modo per ricordare che la città non è un prodotto, ma una presenza viva.
Il turismo letterario, se condotto nel modo giusto, può restituirle dignità:
può insegnarci di nuovo a coglierne le pause, i vicoli vuoti, la voce dell’acqua sotto le pietre.
Può insegnarci a guardare di nuovo, senza fretta.

La Calabria e il Sud – le mappe perdute

E se Venezia è l’esempio dell’eccesso, la Calabria è quello del vuoto.
Lo dico anch’io, da mezzo calabrese, con un sentimento misto di appartenenza e urgenza.
Nella letteratura italiana, la Calabria è stata spesso una terra di margine: scenario di emigrazione, povertà, arretratezza.
Dalla Lettera ai Calabresi di Corrado Alvaro ai romanzi di Strati e Repaci, l’immaginario è stato dominato da un misto di fatalismo e malinconia.

Eppure, questa è una regione di straordinaria bellezza, con millenni di storia e antichi strati di civiltà. Non va dimenticato che, oltre a Omero (che vi collocava Scilla), nella parte più meridionale della Calabria sopravvivono borghi ellenofoni di origine antichissima.
Quasi nessuno li visita, e chi lo fa spesso cerca l'"esotico" entro i confini nazionali:
una forma di turismo letterario negativo, in cui si viaggia per confermare stereotipi o per sperimentare un rischio controllato.

Ecco, dunque, la sfida: creare nuove narrazioni, nuove mappe.
Raccontare di nuovo la Calabria non solo come luogo di perdita, ma come laboratorio di futuro.
La letteratura può farlo – se si libera dal mito della marginalità e diventa voce di un territorio in trasformazione.
Un turismo letterario autentico, qui, non dovrebbe cercare monumenti o citazioni, ma relazioni: la parola come ponte, non come etichetta.

Il caso Montalbano – tra genialità e stereotipo

In Sicilia, invece, la letteratura è diventata industria.
Il commissario Montalbano, creato da Andrea Camilleri, ha trasformato luoghi anonimi in destinazioni turistiche internazionali: Scicli, Punta Secca, Ragusa Ibla.
Un autentico boom economico e mediatico, certo.
Ma anche un esempio emblematico di ambiguità culturale: il turismo letterario che diventa marketing, e il marketing che finisce per consumare la letteratura.
Da un lato, Camilleri ha creato un mondo narrativo coerente, ironico, vivissimo.
Dall'altro, la figura del cosiddetto "siciliano autentico" che ne emerge – sospesa tra ingegno e fatalismo, tra genialità e diffidenza – rischia di diventare l'ennesimo stereotipo mediterraneo:
l'uomo che resiste alla modernità, che vive di gesti antichi, che più che agire, sopporta.
È un archetipo potente, ma anche pericoloso: perché riduce la complessità culturale a folclore.
Qui il turismo letterario cammina su un filo sottile: tra valorizzazione e caricatura, tra orgoglio e messinscena.
Il compito di chi studia o promuove questi fenomeni è proprio questo:
capire dove finisce la narrazione e dove comincia la rappresentazione.

Luoghi, miti e sguardi – dal racconto all'immaginario collettivo

Il rapporto tra letteratura, mito e luogo è certamente complesso.

Pensiamo, ad esempio, a *Omero e Dallas* di Florence Dupont, che esplora il modo in cui il racconto – dalle origini epiche fino ai prodotti della cultura di massa – costruisce un immaginario spaziale condiviso, in cui il luogo diventa protagonista tanto quanto l'eroe.
O ancora a *Né de la Terre* di Nicole Loraux, che si concentra sul concetto di autoctonia, sul modo in cui le comunità percepiscono se stesse come nate da una terra e, al tempo stesso, continuamente minacciate dall'altrove.
E infine a *Lo specchio infranto* di Pierre Vidal-Naquet, che ci ricorda come ogni mito, ogni narrazione di un luogo, sia un'immagine parziale e frammentaria, in cui l'identità si costruisce attraverso continue riscritture.
Queste prospettive teoriche ci aiutano a comprendere perché i luoghi continuino a esercitare una così forte attrazione simbolica su diversi strati della società.
La Toscana, ad esempio, può essere – per l'immaginario colto – la terra di Dante e del Rinascimento,
ma per molti visitatori stranieri è anche il paesaggio di Under the Tuscan Sun, un sogno di semplicità e di rinascita personale.
Allo stesso modo, Napoli è al tempo stesso la città tragica e visionaria della Pelle di Curzio Malaparte, e la quotidianità de L'amica geniale di Elena Ferrante; è anche la Napoli poetica e malinconica di Paolo Sorrentino, che dilata il suo sguardo su un'intera Italia sospesa tra arte e stereotipo — e la Napoli violenta di Roberto Saviano.
Tornando al Sud, la Calabria trova nella voce di Vito Teti – e in particolare nel suo libro *Il senso dei luoghi* – una delle riflessioni più profonde e commoventi sul rapporto tra memoria, abbandono e appartenenza.
Per Teti, abitare un luogo significa accettarne la fragilità, riconoscere che ogni territorio è un organismo vivo che chiede ascolto e responsabilità. Così, la letteratura non si limita a descrivere lo spazio: lo genera, lo interroga, lo salva dal silenzio.

Conclusione – La letteratura come educazione dello sguardo

Siamo partiti da Omero e siamo arrivati a Camilleri: tremila anni di viaggi, reali e immaginari.
Eppure, in fondo, il significato non è cambiato.
La letteratura continua a offrirci mappe, non per orientarci, ma per perderci meglio.
Per ricordarci che ogni luogo è qualcosa di più di un punto su una carta:
è una relazione, una memoria, una lingua.
Il turismo letterario, se vuole essere qualcosa di più di un'etichetta, deve diventare educazione dello sguardo.
Un invito a leggere i luoghi come si leggono i testi:

con lentezza, con rispetto, con curiosità. A capire che dietro ogni “destinazione” si nasconde una metafora, e che ogni viaggio è, come per Ulisse, anche un ritorno.
In un’epoca in cui possiamo fotografare tutto, ma raramente vedere davvero,
la letteratura ci insegna ancora a guardare.
E se oggi la letteratura ci aiuta a rileggere i luoghi, non possiamo ignorare che la stessa esigenza di vedere, narrare e condividere gli spazi che abitiamo passa ormai anche attraverso altre lingue: quelle dei social media.
L’idea di un modello narrativo che ci spinga a osservare e interpretare i luoghi trova oggi un riflesso negli ambienti digitali.
Come nella letteratura, anche nei social network esistono gusti, approcci e “generi” diversi di narrazione.
L’Italia, da questo punto di vista, conosce oggi fenomeni estremamente interessanti – in termini di engagement, metriche e sentiment del territorio:
l’esempio di Napoli e della sua vitalità popolare;
oppure il caso di alcuni profili Instagram come *Vita Lenta* e *ItalySegreta*, che raccontano un diverso tipo di stereotipo — ma che, come ogni stereotipo, restano comunque un modo di vedere, sognare, rappresentare.

Si tratta, in fondo, di narrazioni visive che spostano persone, creano flussi, alimentano nuove forme di economia turistica. Lo sguardo e il modo di fissarlo cambiano; ma l’istinto del viaggio rimane lo stesso — il bisogno di vedere e rivedere il mondo attraverso gli occhi degli altri.

Vedere le città oltre i loro loghi, i paesaggi oltre i trend di Instagram e TikTok, le persone oltre gli stereotipi.
E forse, alla fine, è proprio questo il compito più alto del turismo letterario:
non soltanto condurre i lettori nei luoghi dei libri, ma fare dei libri una parte di una memoria concreta, insieme individuale e collettiva.

Grazie.

Βιβλιογραφία / Bibliografia

Capecchi, G., & Masena, R. (2022). Il Turismo letterario. Casi di studio e ed esperienze a confronto. Perugia: Perugia Stranieri University Press

Dupont, F. (1989). Omero e Dallas. Dall'Iliade alla soap-opera. Torino: Einaudi.

Loraüx, N. (1990). Nati dalla terra. Miti e politica nell'Atene antica. Torino: Einaudi.

Vidal-Naquet, P. (1981). Lo specchio infranto. Tragedia e politica nella Grecia antica. Torino: Einaudi.

Alvaro, C. (1959). Lettera ai Calabresi. In Ultimo diario (pp. 85–102). Milano: Bompiani.

Brodskij, J. (1991). Fondamenta degli incurabili. Milano: Adelphi.

Omero. (a cura di R. Calzecchi Onesti). (1994). Odissea. Torino: Einaudi. (Testo greco a fronte)

Teti, V. (2004). Il senso dei luoghi. Memoria e identità dei paesi abbandonati. Roma: Donzelli.

Osservatorio Turismo Veneto. (s.d.). Rapporti e studi sul turismo in Veneto. Venezia: Regione del Veneto. (Disponibile su www.osservatorioturismoveneto.it)